

Βιβλιοκρισίες: Παρουσιάσεις

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Michael Eilfort, *DIE NICHTWÄHLER. WAHLENTHALTUNG ALS FORM DES WAHLVERHALTENS*

(Οι μη-εκλογείς. Η αποχή ως τύπος της εκλογικής συμπεριφοράς), Σειρά Studien zur Politik, τομ. 24, Ferdinand Schöningh, Paderborn 1994, 396 σελ.

Η ΕΡΕΥΝΑ του Μ. Eilfort για το φαινόμενο της εκλογικής αποχής στη Γερμανία αποτελεί την πρώτη, μετά από είκοσι ένα χρόνια, μεγάλη δημοσιευμένη εμπειρική έρευνα στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Αν εξαιρέσει κανείς σποραδικές ανακοινώσεις και επιμέρους άρθρα Γερμανών πολιτικών επιστημόνων που αναφέρονται σε πτυχές του φαινομένου και είδαν το φως της δημοσιότητας από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έως τις ημέρες μας¹, ουσιαστικά η εργασία του Eilfort αποτελεί συνέχεια των εκτεταμένων στο αντικείμενο ερευνών του G. Radtke² και του R.-R. Lavies³. Η υψηλή εκλογική συμμετοχή κατά τις βουλευτικές εκλογές στη Γερμανία του '70 (Νοέμβριος 1972: 91,1%, Οκτώβριος 1976: 90,7%) και η σταθερή, αν και με μικρές πτωτικές τάσεις, συμμετοχή έως τις εκλογές του 1987 (Οκτώβριος 1980: 88,6%, Μάρτιος 1983: 89,1%), εξηγούν εν μέρει το μειωμένο ενδιαφέρον των πολιτικών επιστημόνων για το φαινόμενο της εκλογικής αποχής. Βεβαίως, είναι γνωστά τα μεθοδολογικά προβλήματα που συνοδεύουν τη μελέτη του φαινομένου και εμποδίζουν μέχρι ενός σημείου την εμπειρική του προσέγγιση. Σε μια χώρα όπως η Γερμανία, στην οποία η συμμετοχή στις εκλογές μπορεί μεν να μη συνιστά νομική υποχρέωση, ηθικά-πολιτικά προσλαμβάνεται όμως ως αστικό καθήκον ("Bürgerpflicht"), δημιουργεί αυξημένες δυσκολίες, σε όσους απέχουν, να ομολογήσουν την πράξη τους. Ο Eilfort υπολόγισε ότι για το λόγο αυτό περίπου το 1/4 των ερωτηθέντων μη-εκλογέων της έρευνας έδωσε ανειλικρινείς απαντήσεις. Παρ' όλες, πάντως, τις δυσκολίες, γεγονός αποτελεί ότι και στη Γερμανία μετά τις εκλογές του 1987 και, κυρίως, του 1990, κατά τις οποίες η εκλογική συμμετοχή έπεσε στο χαμηλότερο ποσοστό (77,8%) της μεταπολεμικής εποχής, παρουσιάζεται αναβίωση του ενδιαφέροντος για το θέμα της εκλογικής αποχής. Η έρευνα του Eilfort έλαβε χώρα στη Στουτγκάρδη, πρωτεύουσα του κρατιδίου της Βάδης-Βυτεμβέργης, αμέσως μετά τις παγερμανικές εκλογές του 1990. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε ήταν εκείνη των γραπτών ερωτηματολογίων, τα οποία απεστάλησαν ταχυδρομικώς σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 20.300 από τους έχοντες δικαίωμα ψήφου κατοίκους της περιοχής. Στο ερωτηματολόγιο απάντησαν 10.600 εκλογείς και 2.400 μη-εκλογείς, δηλαδή περίπου το 65% των ερωτηθέντων. Στην πραγματικότητα το ποσοστό όσων ανταποκρίθηκαν ήταν κατά 3 μονάδες μεγαλύτερο, αν συμπεριλάβει κανείς και όσους με έγγραφη ή τηλεφωνική επικοινωνία τους με τη στατιστική υπηρεσία αρνήθηκαν να αποστείλουν συμπληρωμένα τα ερωτηματολόγια τους. Ένα συνολικό ποσοστό ανταπόκρισης 68% θεωρείται, πάντως, ικανοποιητικό, αν λάβει κανείς υπόψη τις ειδικές δυσκολίες που πάντα συνο-

δεύουν τις έρευνες αυτού του είδους. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι απρόθυμοι να απαντήσουν παρουσιάζονται εκείνοι που αποτελούν το κατεξοχήν ερευνητικό αντικείμενο, δηλαδή οι απέχοντες από τις εκλογές. Η απροθυμία μάλιστα αυτή εκδηλώνεται και στις δύο βασικές, κατά Eilfort, κατηγορίες των μη-εκλογέων: και στους *κατά συνείδηση πολιτικοποιημένους μη-εκλογείς* και στους *απαθείς εκλογείς*. Ποιοι είναι, όμως, οι μη-εκλογείς, δηλαδή εκείνοι που απέχουν από την εκλογική διαδικασία, και τι σημαίνει η εκλογική αποχή για το πολιτικό και το κομματικό σύστημα σύγχρονων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών; Στα δύο αυτά βασικά ερωτήματα επιχειρεί να απαντήσει ο Eilfort, αξιοποιώντας τα συμπεράσματα της έρευνάς του. Εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι τα αίτια αλλά και τα μηνύματα της εκλογικής αποχής είναι πολυσήμαντα, απορρίπτει κατ' αρχήν τη μάλλον «δημοφιλή» άποψη, ότι η υψηλή εκλογική συμμετοχή συμβάλλει στη «σταθερότητα» και αποφαίνεται για την «αποροφητική ικανότητα» του πολιτικού συστήματος (σ.25). Τα υψηλά ποσοστά συμμετοχής στις εκλογές, εξηγεί, μπορεί να συνοδεύονται από μια «κατάσταση έντασης» και να υποδεικνύουν μια «επικίνδυνη συναισθηματική αστάθεια των εκλογέων», όπως έχει ήδη και άλλου υποστηριχθεί⁴. Τα παραδείγματα εξάλλου υψηλής εκλογικής συμμετοχής σε εποχή έντονης πολιτικής αστάθειας ήταν χαρακτηριστικά της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1929-33)⁵, κατά την οποία παρά ή και λόγω της κρίσιμης κατάστασης παρουσιάστηκε μια αύξηση της συμμετοχής κατά 13,2 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ της αναμέτρησης του Μαΐου 1928 (συμμετοχή: 75,6%) και του Μαρτίου 1933 (88,8%) (πίνακας 2). Η υψηλή εκλογική συμμετοχή δεν υποδηλώνει, λοιπόν, εκ προοιμίου την καλύτερη λειτουργία της δημοκρατίας και την αυξημένη ικανότητά της για συναινετικές αποφάσεις, το ίδιο όπως και τα υψηλά ποσοστά αποχής δεν σημαίνουν οπωσδήποτε «πολιτική αποξένωση» του εκλογικού σώματος από πολιτικούς θεσμούς και πρόκριση εκ μέρους τους «μη συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής, μη αποκλεισμένης και της χρήσης βίας»⁶. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα παραδοσιακών δημοκρατιών που επιβιώνουν επιτυχώς παρά τα χαμηλά ποσοστά εκλογικής συμμετοχής (Η.Π.Α./προεδρικές εκλογές 1992: 54,2%, Ελβετία/εθνικές εκλογές 1991:46%), ενώ σημασία αποδίδεται στο γεγονός, ότι η αύξηση της αποχής στη Γερμανία από το 1987 δεν συνοδεύθηκε από συρρίκνωση του βαθμού ικανοποίησης των Γερμανών από τη λειτουργία της δημοκρατίας (σ. 349). Σύμφωνα με τον Eilfort δεν υφίσταται μια «κανονιστικά» «σωστή» εκλογική συμμετοχή⁷ αποφασιστικής σημασίας είναι ωστόσο η θεωρητική οπτική γωνία, από την οποία παρακολουθεί κανείς τη λειτουργία

της δημοκρατίας. Για το κλασικό, λοιπόν, μοντέλο της δημοκρατίας, η «σωστή» συμμετοχή είναι μια εκτεταμένη συμμετοχή, ένα «*συμμετοχικό maximum*» (σ. 337), το οποίο καθιστά τα εκλεγμένα κοινοβουλευτικά όργανα αντιπροσωπευτικά της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και επιτρέπει την ακριβέστερη διατύπωση των συμφερόντων (σ. 31). Για ένα μοντέλο της δημοκρατίας, όμως, το οποίο κρίνεται με βάση τις εκροές του συστήματος, το «*optimum*» της εκλογικής συμμετοχής είναι η χαμηλή συμμετοχή (σ. 29 και 337), γεγονός που παραπέμπει στην άποψη ότι «αποχή και αδιαφορία του πολίτη για την πολιτική αποτελούν ένδειξη της ικανοποίησής του από τις αποδόσεις του πολιτικού συστήματος»⁷. Ο Eilfort υποστηρίζει, ότι αυτό το «παθητικό κομμάτι» των μη-συμμετεχόντων πολιτών είναι απαραίτητο να υπάρχει ως απόθεμα στις σύγχρονες δημοκρατίες, προκειμένου να κινητοποιείται σε περιπτώσεις κρίσης (σ. 29), αλλά και διότι αυτό το ίδιο προσφέρεται ως εκείνο το δυναμικό, που μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση της συνοχής του συστήματος «προστατεύοντάς το από το σοκ αλλαγών»⁸.

Στο κλασικό πια ερώτημα των Nie και Verba «αν είναι ορθολογικό να ψηφίζει κανείς», ο Eilfort συμπληρώνει πως η προσφυγή στις κάλπες είναι η μια όψη του νομίσματος⁹: η άλλη είναι η αποχή, μια στάση που δεν είναι μη-πολιτική, ούτε συλλήβδην υποδηλώνει την αδιαφορία του πολίτη στους θεσμούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Αυτό το τελευταίο ισχύει ιδίως μετά την ενεργοποίηση της κοινωνίας πολιτών στους ενδιάμεσους πολιτικούς χώρους κατά τη δεκαετία του '70 και '80, μια εποχή η οποία καλλιέργησε τα συμμετοχικά στοιχεία της σύγχρονης δημοκρατίας και στους κοινοβουλευτικούς χώρους (βλ. εκλογική επιτυχία Πρασίνων), αποδυναμώνοντας εν μέρει τις «εργαλειακές» (instrumental) και «κανονιστικές» (normativ) όψεις της πολιτικής συμμετοχής. Ανάλογες τάσεις παρατηρούνται και σε άλλες δημοκρατίες. Οι Ginsberg και Shefter π.χ. ισχυρίζονται ότι οι Η.Π.Α. έχουν εισέλθει σε μια «μετεκλογική εποχή». Ο πολιτικός θεσμός «εκλογές» βιώνει μια συρρίκνωση της σημασίας του, ενώ άλλοι θεσμοί, όπως είναι τα δικαστήρια, έχουν αναλάβει μέρος της ευθύνης επίλυσης των πολιτικών διαφορών⁹. Από την έρευνα του Eilfort συνάγεται, ότι με την αποχή δεν αμφισβητείται ο κυρίαρχος τρόπος έμμεσης συμμετοχής υπέρ ενός άλλου άμεσου ή «δημοψηφισματικού», όσο εκφράζεται η αδυναμία των μη-εκλογέων να επηρεάσουν την ασκούμενη πολιτική (σ. 349).

Ποιοι, λοιπόν, είναι οι μη-εκλογείς. Το «κόμμα των μη-εκλογέων», μια διατύπωση του E. Würzburger¹⁰, μάλλον δεν υπάρχει. Όσοι αποχούν, δεν συνθέτουν μια ομοιογενή κατηγορία, πράγμα που, όπως παρατηρεί ο Eilfort, καθιστά δύσκολη τη διακρίβωση

των κινήτρων της συμπεριφοράς τους (σ. 54). Διακρίνει, λοιπόν, κατ' αρχήν μεταξύ των «*γνησίων*» και των «*μη-γνησίων*» μη-εκλογέων, θεωρεί δε πως ενώ οι πρώτοι έχουν πολιτικά κίνητρα διαμαρτυρίας, οι δεύτεροι υιοθετούν την αποχή εξ ανάγκης (ασθενείς, ταξιδιώτες κ.λπ.), μη δυνάμειοι λόγω εξωτερικών προς αυτούς συνθηκών να συμμετάσχουν στις εκλογές. Ο Eilfort υπολογίζει για τη Γερμανία σε 5 έως 10% τους μη-γνησίους μη-εκλογείς (σ. 57), επιβεβαιώνοντας την παρατήρηση του Lancelot (Γαλλία) και του Birch (Βρετανία), ότι ακόμη και σε συνθήκες καθολικής κινητοποίησης των εκλογέων, η συμμετοχή δεν μπορεί να ξεπεράσει το 90 έως 95%. Μια άλλη βασική διάκριση του Eilfort είναι εκείνη μεταξύ «*διαρκών*» και «*συγκυριακών μη-εκλογέων*». Στους πρώτους κατατάσσει όλους όσους απέχουν από τρεις και πλέον συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, αποτελούν δε μια αριθμητικά μικρή κατηγορία, όπως έχει εντοπισθεί και σε προηγούμενες μελέτες στη Γερμανία (Golzem/Liepelt) και τη Γαλλία (Lancelot). Η πολυπληθέστερη κατηγορία των μη-εκλογέων απαρτίζεται από εκείνους που απέχουν συγκυριακά (σ. 59), δηλαδή η συμπεριφορά τους μεταβάλλεται από εκλογική σε εκλογική αναμέτρηση, αναλόγως του τύπου της και των διακυμάνσεων της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης. Μεταξύ των συγκυριακών μη-εκλογέων ο Eilfort εντοπίζει δύο επιμέρους ομάδες:

α) Εκείνους που έχουν αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική και σταθερές κομματικές προτιμήσεις, συνειδητά δε καταφεύγουν στην πράξη της αποχής, ως ενός είδους υπόμνησης προς το κόμμα τους. Αυτό ο «*τυπικά απαθής*» μη-εκλογέας, που στην πραγματικότητα προβαίνει σε μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή, διαμορφώνει έναν καινούργιο τύπο αποχής. Ενώ, λοιπόν, στο παρελθόν κυριαρχούσε η άποψη ότι μεταξύ του χαμηλού ενδιαφέροντος για την πολιτική και της στάσης της αποχής υπάρχει μια αδιάρρηκτη και σαφής συσχέτιση, στις ημέρες μας, χωρίς να έχει αναρευθεί, έχει ωστόσο διαφοροποιηθεί η παραπάνω σχέση. Όπως και από την έρευνα της Στουτγκάρδης συνάγεται, το υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον οδηγεί στην εκλογική συμμετοχή ενώ το χαμηλό ενισχύει την αποχή, όμως «το ισχυρό και πολύ ισχυρό ενδιαφέρον για την πολιτική δεν έχει ως αυτόματη συνέπεια την απόδοση ψήφου» (σ. 256). Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ των μη-εκλογέων της έρευνας, το 77,8% παραδέχεται ένα κάποιο έως πολύ ισχυρό ενδιαφέρον για την πολιτική (πίνακας 107). Το υψηλό, όμως, ποσοστό των θετικών απαντήσεων επιβάλλει τον έλεγχο της ειλικρίνειάς τους. Στον ίδιο, βέβαια, έλεγχο οφείλουμε να υποβάλουμε και τις απαντήσεις των εκλογέων, οι οποίοι κατά 94,2% ομολογούν μεν ενδιαφέρον για την πολιτική, σε ποσοστά όμως χαμηλότερα, αν και

συγκρίσιμα με εκείνα των μη-εκλογέων, εκδηλώνουν κορεσμό έναντι των κομμάτων και δυσπιστία προς τους πολιτικούς (πίνακας 115, 116, 119). Η άλλη επιμέρους ομάδα που διακρίνει ο Eilfort μεταξύ των συγκυριακών μη-εκλογέων είναι οι «*διαμαρτυρόμενοι εκλογείς*» (σ. 261). Αν οι συνειδητά απέχοντες εμφανίζουν συγκεκριμένη κομματική ταυτότητα, χαρακτηριστικό των διαμαρτυρόμενων εκλογέων είναι η χαλάρωση κάθε είδους κοινωνικών και άλλων προδεδέσεων (σ. 345). Για τη Γερμανία η χαλάρωση αυτή αποτελεί την κυριότερη αιτία της αποχής, η οποία δύναται να προσλάβει τα χαρακτηριστικά μιας «*επιθετικής απάθειας*» (σ. 270). Με άλλα λόγια, από στάση αποχής να μεταεξελιχθεί σε ένα εκλογικό απόθεμα για την ενίσχυση των ακραίων κομμάτων διαμαρτυρίας (σ. 289). Όπως εξάλλου και από την έρευνα συνάγεται, η κοινωνική σύνθεση των εκλογέων ακραίων κομμάτων είναι συγγενής με εκείνη των επιθετικά απαθών ψηφοφόρων (χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, εργάτες) (σ. 289).

Η αποχή, όπως αναδεικνύεται στην εργασία του Eilfort, είναι κυρίως μια συγκυριακή στάση. Στους συγκυριακούς παράγοντες που ο ερευνητής μελετά, συγκαταλέγεται και η «*εκλογική ιεραρχία*», η συνάρτηση δηλαδή του συγκεκριμένου τύπου εκλογικής αναμέτρησης (γενικές εκλογές, τοπικές, ευρωεκλογές και εν γένει «ενδιάμεσες εκλογές») με το ύψος της συμμετοχής (σ. 299 επ.). Είναι δε χαρακτηριστικό ότι η ιεράρχηση των εκλογικών αναμετρήσεων από τους εκλογείς και τους μη-εκλογείς είναι κοινή (πίνακας 138). Όπως δε συνάγεται από την έρευνα της Στουτγκάρδης, η στάση της αποχής στις ομοσπονδιακές εκλογές δημιουργούσε στους ίδιους τους απέχοντες ισχυρά ενδεχόμενα επανάληψής της σε επίπεδο τοπικών και ευρωπαϊκών εκλογών (σ. 350).

Ένας άλλος σημαντικός συγκυριακός παράγοντας είναι η «*πολιτική κατάσταση*» (σ. 306). Αυτή, κατά τον Eilfort, ορίζεται κυρίως από τις οικονομικές συνθήκες που κυριαρχούν και οι οποίες στη Γερμανία σαφώς φαίνεται να επηρεάζουν την πολιτική/κομματική επιλογή. Επηρεάζουν, όμως, και το ύψος της αποχής (σ. 307); Είναι γεγονός ότι η έρευνα που παρουσιάζουμε δεν μελέτησε εξειδικευμένα το φαινόμενο της αποχής ως ένα επακόλουθο της οικονομικής κρίσης και πιο συγκεκριμένα της ανεργίας. Ωστόσο διαπιστώθηκε ότι το 1% των ανέργων του δείγματος αποτέλεσαν το 3,6% των μη-εκλογέων (σ. 308). Ο Eilfort κατά την αξιολόγηση των απαντήσεων διαστάζει να δώσει μια συγκεκριμένη απάντηση ως προς τη σχέση ανεργίας και αποχής, μια θεματική επίσης πολυσήμαντη, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία. Άνεργοι ενδέχεται να υιοθετήσουν τη στάση της απάθειας, δεν αποκλείεται όμως και να κινητοποιηθούν πολιτικά εναντίον των

κατεστημένων και υπέρ των ακραίων/αντισυστημικών κομμάτων, όπως επίσης δεν αποκλείεται να ανανεώσουν παλαιότερες ταυτίσεις τους με κόμματα που παραδοσιακά τους εκπροσωπούν¹¹.

Μεταξύ των υπολοίπων συγκυριακών παραγόντων που ο Eilfort εξετάζει, επιχειρώντας να διαγνώσει τη σχέση τους με την αποχή, είναι η «ένταση» στην εκλογική αναμέτρηση, ο «προεκλογικός αγώνας» και η «εκλογική κόπωση» που δημιουργείται από τη συχνή προσφυγή στις κάλπες¹². Ενώ δε η σχέση που διαμορφώνεται μεταξύ του τελευταίου αυτού παράγοντα και της αποχής είναι προφανής (σ. 316 επ.), λιγότερο προφανής αποδεικνύεται στην έρευνα της Στουτγκάρδης η επιρροή που ασκούν οι δύο προηγούμενοι παράγοντες, «ένταση» και «προεκλογικός αγώνας». Παρ' ότι πολλοί ισχυρίζονται ότι όσο κρισιμότερη είναι μια εκλογική αναμέτρηση και όσο πιο αβέβαιο το αποτέλεσμα τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες μιας μεγαλύτερης συμμετοχής (Lancelot, Kirchgässner), σύμφωνα με τον Eilfort η μεν οριακότητα της αναμέτρησης μόνον δευτερευόντως μπορεί να επηρεάσει την εκλογική απόφαση (σ. 311), η δε κρισιμότητα των περιστάσεων, επειδή επιδρά εξίσου σε συμμετέχοντες και μη, ακυρώνεται εν τέλει εκατέρωθεν (σ. 310). Η λειτουργία αυτή της εκατέρωθεν ακύρωσης, ένα «παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος» (σ. 263), γίνεται εμφανέστερη σε περιπτώσεις προετοιμασίας εκλογών υπό την κατίσχυση πραγματικών ή φημολογούμενων σκανδάλων. Τέλος, σε ό,τι αφορά τη σημασία του προεκλογικού αγώνα, ο οποίος κυρίως απευθύνεται στους μη-εκλογείς επιχειρώντας την κινητοποίησή τους, η επιρροή του στους ψηφοφόρους της Στουτγκάρδης υπήρξε «σχετικά ανεπαίσθητη», όπως επίσης μικρός ήταν ο ρόλος του στην αλλαγή της στάσης της αποχής (σ. 314).

Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση υπάρχουν, επίσης, ορισμένοι πάγιοι παράγοντες «γενικής επιρροής» της εκλογικής συμμετοχής (σ. 322 επ.). Αυτοί συνδέονται με το εκλογικό σύστημα και τον ισχύοντα εκλογικό νόμο. Στην περίπτωση της Γερμανίας, στους γενικούς αυτούς παράγοντες ο Eilfort εντάσσει και την ισχυρά εσωτερικευμένη εκλογική υποχρέωση που αισθάνονται οι πολίτες (σ. 326). Χαρακτηριστικό, πάντως, είναι ότι οι ερωτηθέντες μη-εκλογείς, σε ποσοστό 36,5% έναντι μόλις 8,9% των εκλογέων, έχουν παύσει να αντιλαμβάνονται τη συμμετοχή τους στις εκλογές ως υποχρέωση (πίνακας 156), γεγονός που αφήνει περιθώρια για μια πιο διευρυμένη εκλογική αποχή με διάρκεια.

Ο Eilfort αξιολογώντας τα αποτελέσματα της έρευνάς του καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ενίσχυση της αποχής και η διεύρυνση της κατηγορίας των μη-εκλογέων αποτελούν περισσότερο μια ένδειξη πολιτικής ομαλοποίησης, παρά ένα στοιχείο

κρίσης του συνολικού-κοινωνικού συστήματος. Η αποχή αποδεικνύει μια χαλαρότερη εσωτερικευση των κάθε είδους υποχρεώσεων των εκλογέων, καθώς και μια «αποπολιτικοποίηση της καθημερινότητας», προδίδει όμως και μια συνολική αλλαγή των αξιών που συνοδεύεται από αντικοφορμιστική διάθεση κριτικής απέναντι στο «σύστημα». Η χαλάρωση αυτή αποτελεί επιπλέον και απότοκο της διάλυσης των παραδοσιακών milieu, που στο παρελθόν τόσο αποφασιστικά είχαν συμβάλει στη συγκρότηση των κοινωνικών και πολιτικών ταυτίσεων. Η σημασία της μελέτης του Eilfort έγκειται ακριβώς στη διαφορετική προσέγγιση, την οποία επιχειρεί στο φαινόμενο της εκλογικής αποχής: αυτή εμφανίζεται ως τύπος εκλογικής συμπεριφοράς και όχι ως μια στάση απάθειας απέναντι στα πολιτικά δρώμενα.

Βέβαια η έρευνα έχει και αδύνατα σημεία. Κατ' αρχήν η ίδια η επιλογή της πόλης της Στουτγκάρδης δημιουργεί δυσκολίες γενίκευσης των συμπερασμάτων. Οι υψηλότεροι δείκτες οικονομικής ανάπτυξης της πόλης, η διαφορετική διαστρωμάτωση και η χαμηλότερη ανεργία που αυτή εμφάνιζε την περίοδο της έρευνας, καθιστούν το δείγμα μη-αντιπροσωπευτικό της συνολικής επικράτειας. Αν και ο Eilfort έχει συνείδηση των αδυναμιών αυτών, συχνά γενικεύει τα συμπεράσματά του. Επίσης, αν και αποδίδει μεγάλη σημασία στην παράμετρο «πολιτική κατάσταση», την οποία θεωρεί προσδιοριστική της στάσης της «συγκυριακής αποχής», ουσιαστικά μάλιστα συρρικνώνει την πολιτική κατάσταση στην οικονομική συγκυρία, ο τελευταίος αυτός παράγοντας μόνον έμμεσα μελετάται. Ήδη εντοπίσαμε ότι οι υποθέσεις του για την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων είναι ανεπαρκώς στηριγμένες βιβλιογραφικά και εμπειρικά. Θα μπορούσε κανείς, ως αναγνώστης του βιβλίου, να κάνει και άλλες επιμέρους παρατηρήσεις. Αυτές, πάντως, δεν θα μειώσουν την αξία ούτε θα αναιρούσαν τα βασικά συμπεράσματα που έχουν προκύψει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενδεικτικά βλ. J. Falter, «Historische, regionale und kontextuelle Gründe des Nichtwählens», ανακοίνωση στο ίδρυμα Hanns-Seidel, 1992. F. Golzem/Kl. Liepelt, «Wahlenthaltung als Regulativ: Die sporadische Nichtwähler», στο C. Böhret κ.ά. (εκδ.), *Wahlforschung*, Opladen 1976. W. Kaltefleiter, «Über die Polarisierung der Politik», στο: *APuZ*, B 18/81. D. Roth, «Sinkende Wahlbeteiligung - eher Normalisierung als Krisensymptom», στο: Starzacher/Schlacht/Friedrich/Leif (εκδ.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*, Köln 1992 κλπ.
2. *Stimmenthaltung bei politischen Wahlen in der BRD*, Meisenheim am Glan 1972.
3. *Nichtwählen als Kategorie des Wahlverhaltens*, Düsseldorf 1973.

4. St. Münke, *Wahlkampf und Machtverschiebung*, Berlin 1952.
5. Την άποψη αυτή έχει υποστηρίξει και ο S.M. Lipset, *Political Man*, Anchor Book 1963, σ. 14.
6. J. Walker, «A critique of the elitist theory of democracy», στο: *APSR*, Vol. 60, 2 (1966).
7. S. Neckel, «Machen Skandale apatisch?», στο: R. Ebbighausen/S. Neckel (εκδ.), *Anatomie des politischen Skandals*, suhrkamp 1989, σ. 235.
8. B. Berelson/P. Lazarsfeld/W. MacPhee, *Voting. A Study of opinion formation in a presidential campaign*, Chicago 1954, σ. 314.
9. B. Ginsberg/M. Shefter, *Politics with other means*, New York 1990.
10. «Die Partei der Nichtwähler», στο: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, Vol. 33 (1907).
11. Αντιπροσωπευτικές των τριών ενδεχομένων για την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων είναι οι εξής μελέτες: M. Jahoda κ.ά., *Die Arbeitslosen von Marienthal*, suhrkamp 1975. M.Lewis-Beck/B. Lockerbie, «Economics, votes, protest: Western european case», στο: *Comparative Political Studies*, Vol. 22, 2 (1989). H. Krieger, «Anti-Regierungs- oder Klientelthese?», στο: *PVS*, Vol. 26, 1985.
12. Στη Γερμανία, λόγω του ομοσπονδιακού συστήματος, οι πολίτες καλούνται στις κάλπες συχνά. Χαρακτηριστική περίπτωση το έτος 1994, «έτος των πάρα πολλών εκλογών» (Superwahljahr) αποκαλούμενο, κατά το οποίο διεξήχθησαν 20 εκλογικές αναμετρήσεις: ομοσπονδιακές εκλογές, ευρωεκλογές, 8 εκλογές για τα τοπικά κοινοβούλια και 10 δημοτικές.